

2026, Vol. 7(2), 407-432
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2026.284
Article type: Research Article

Received: 07.02.2026
Accepted: 23.05.2026
Published Online: 18.06.2026

İbrahim Alpdoğan*, Celal İnce**

Zihinsel Yetersizliği Olan Bireye Sahip Ailelerin Dışlanma Pratikleri ve Mücadele Biçimleri***

Practices of Social Exclusion and Forms of Struggle among Families of Individuals with Intellectual Disabilities

Öz

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin maruz kaldıkları toplumsal yaşam pratikleri ile geliştirdikleri mücadele biçimlerine odaklanan bu çalışma, söz konusu deneyimlerin ailelerin güçlendirilmesine yönelik politika ve uygulamaların planlanmasında sağlayabileceği işlev açısından önem taşımaktadır. Çalışma, bu ailelerin karşı karşıya kaldıkları dışlayıcı tutumların yanı sıra, söz konusu tutumların toplumsal işleyiş mekanizmalarının anlaşılmasına açıklık kazandırmayı amaçlamaktadır. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışmada, veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu, Bitlis ilinde yaşayan zihinsel yetersizliği olan bireye sahip 17 aile oluşturmuştur. Elde edilen veriler, tümevarımcı tematik analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Bulgular, ailelerin büyük çoğunluğunun toplumsal yaşamda dışlanmaya maruz kaldığını, sosyal ilişkilerinde kopmalar yaşadığını ve etiketlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bazı ailelerin dini inançlar, kadere bağlama ve dayanışma ilişkileri yoluyla dışlanmayla başa çıkmaya çalıştığı tespit edilmiştir.

407

Abstract

This study, which focuses on the social life practices experienced by families with individuals with intellectual disabilities and the forms of struggle they develop, is significant in terms of the potential function of these experiences in planning policies and practices aimed at empowering such families. The study also seeks to provide a clearer understanding of the exclusionary attitudes encountered by these families, as well as the social mechanisms through which these attitudes operate. Adopting a qualitative research design, the study employs semi-structured interviews as the data collection method. The study group consists of 17 families with individuals with intellectual disabilities living in the province of Bitlis. The obtained data were analyzed using an inductive thematic analysis technique. The findings indicate that the majority of families are exposed to social exclusion in everyday life, experience disruptions in their social relationships, and are subjected to labeling. However, it was also found that some families attempt to cope with exclusion through mechanisms such as religious beliefs, attributing experiences to fate, and solidarity-based relationships.

Anahtar Kelimeler

Sosyal dışlanma, engellilik, etiketlenme

Keywords

Social exclusion, disability, labeling

* Bitlis Eren Üniversitesi, brahimalp65@gmail.com, ORCID: 0009-0007-6893-8520.

** Bitlis Eren Üniversitesi, celalince548@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6081-4100.

*** Bu çalışma, ikinci yazarın danışmanlığında birinci yazarın hazırlamış olduğu “Zihinsel engelli bireyi olan ailelerin dışlanma pratikleri: Bitlis ili örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Aile, bireyin toplumsallaşma sürecini başlattığı, kültürel değer ve normları ilk kez deneyimlediği temel toplumsal kurumdur. Toplumun en küçük ancak en etkili birimi olan aile, yalnızca bireyin gelişiminde değil, aynı zamanda toplumsal süreklilik ve bütünlük açısından da merkezi bir konuma sahiptir. Ancak engelli bireylere sahip aileler, bu sürece eşit koşullarda katılamamakta; sosyal, kültürel ve ekonomik düzeyde çok yönlü dışlanma deneyimleriyle karşı karşıya kalmaktadır (Aksakal, 2024a; Mitter vd., 2019; Parker, 2012; Stabile ve Allin, 2012; Işıkhani, 2006). Bu kapsamda Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO), ICF modeline göre engellilik, yalnızca bireyin fiziksel ya da zihinsel yetersizliklerinden kaynaklanan bireysel bir durum değil; bireyin sağlık durumu ile toplumsal ve çevresel koşullar arasındaki etkileşim sonucu ortaya çıkan çok boyutlu bir olgudur. Bu yaklaşım, bireyin toplumsal yaşama katılımını sınırlayan çevresel engellerin ve toplumsal tutumların engellilik deneyiminin oluşumunda belirleyici olduğunu vurgulamaktadır (WHO, 2011). Bu kapsamda engellilik yaygın olarak bedensel işlevlerdeki sınırlılık ve biyolojik bir sorun olarak ele alınsa da sosyal ve kültürel boyutları da olduğu görülmektedir. Engelliliğe dair kültürel olumsuz tanımlamalar onların sosyal hayattaki dezavantajlı konumlarını tahkim etmektedir ve neredeyse bütün kültürlerde bu olumsuz tanımlamalara rastlanılabilmektedir (Su ve Burcu Sağlam, 2020; Burcu, 2011).

Engelliliği ortaya çıkaran biyolojik nedenler doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası olmak üzere üç aşamada gerçekleşebilmektedir (Özkan, 2020; Uzunoglu, 2019; Nazlı, 2012). Engel türü açısından bakıldığında ise engelli bireyler yaygın olarak; dil ve konuşma engelli, işitme engelli, görme engelli, ortopedik engelli, zihinsel engelli ve kronik hastalığı olan engelli şeklinde sınıflandırıldığı görülmektedir. (Tomanbay ve Karaca, 2015: 90). DSM-5 zihinsel gelişim bozukluğunu, gelişim döneminde başlayan; kavramsal, sosyal ve pratik alanlarda uyumsuz işlevsellik yetersizlikleri ile birlikte zihinsel işlevlerde belirgin sınırlılıkların görüldüğü bir nörogelişimsel bozukluk olarak tanımlamaktadır (American Psychiatric Association, 2013). Bu tür engellilik, genetik faktörler, doğum öncesi komplikasyonlar veya doğum sonrası travmalar nedeniyle ortaya çıkabilmektedir (Baykan, 2000).

Farklı engel türündeki bütün bireyler ve aileleri sosyal hayatta bir takım zorluklarla karşılaşsa da zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler özel deneyimleri olabilmektedir. Zihinsel engellilik, bireyin bilişsel, sosyal ve davranışsal işlevlerinde süregiden sınırlılıklarla tanımlanmakta; bu durum yalnızca bireysel değil, aynı zamanda yapısal eşitsizliklerin de kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır (Parker, 2012; Stabile ve Allin, 2012; Işıkhani, 2006; Parish ve Cloud, 2006). Yüksek düzeyde sosyal dışlanmaya maruz kalan zihinsel yetersizliği olan bireylerin yakınları sosyal etkileşimleri kısıtlanmaktadır (Mitter vd., 2019). Bu kapsamda zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplum içindeki genel yaşam düzeni derinden etkilenebilmektedir (Marshall, 1992, akt. Kaur ve Arora 2010: 7). Bu süreç ilk aşamada aile içinde

başlamaktadır. Engelli bir çocuğun dünyaya gelmesi, aile için beklenmedik bir durum olup ebeveynlerde başlangıçta şok etkisi yaratmaktadır (Ardıç, 2013: 29). Çocuğunun engelli olduğunu kabul etmeyen/edemeyen, görmezden gelen aileler çocukla iletişim kurmada birtakım zorluklar yaşayabilmektedir (Cavkaytar, 2010: 76; Çoban Esen, 2003: 168). Engelli çocuğa sahip aileler yüksek düzeyde strese maruz kalabilmektedir (Sivrikaya-Tekinarslan, 2013: 24). Bununla birlikte zihinsel yetersizliği olan birey ve ailesi ekonomik, eğitim, sağlık ve erişilebilirlik konularında da sorunlar yaşamaktadır (Purutçuoğlu-Doğan, 2017; Sevim, 2011; Burcu, 2007; Burcu, 2004; Karyelioğlu, 2002). Bu bağlamda engellilik olgusu, ailelerin yalnızca tek bir alanda değil; çocuğun durumuna ilişkin doğru bilgiye ulaşma, uygun destek mekanizmalarından yararlanma, durumu sosyal çevreye ifade edebilme, kurumsal ve toplumsal hizmetlere erişim, aile içi düzenin sürdürülmesi ve ekonomik yüklerin karşılanması gibi çok boyutlu ihtiyaçlarla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır (Bailey ve Simeonsson, 1988).

Engelli bireylerin ve ailelerinin toplum içinde maruz kaldığı sorunlar; dönemin ekonomik yapısı, sosyal ilişkiler, dini inançlar, kültürel değerler ve siyasi koşullara bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir (Erten-Aktel, 2017: 85). Bununla birlikte engelliğe yönelik yaklaşımlar da farklılaşmaktadır. Tıbbi Model, engelliliği bireyin sağlık durumu ile ilgili bir sorun olarak görüp engelli bireyi, tedavi edilmesi veya düzeltilmesi gereken bir hasta olarak kabul etmektedir (Tomanbay ve Karaca, 2015). Bu yaklaşımın engelli bireylerden beklediği tıbbi yöntemler ve teknolojik araçlar aracılığıyla “normal” bireylere uyum sağlamalarıdır (Altuntaş ve Atasü, 2016: 28). Engelliliği bireysel bir sorun olarak ele alan bu yaklaşım, toplumsal eşitsizliklerin pekişmesine neden olabilmektedir (Oliver, 1990). Sosyal Modele göre ise engellilik, bireyin fiziksel veya zihinsel bir eksikliği ya da yetersizliği sonucunda ortaya çıkmamaktadır. Aksine, engellilik genel olarak toplumun sınırlayıcı, damgalayıcı, ayrımcı ve dışlayıcı tutumlarının bir sonucu olarak şekillenmektedir (Arıkan, 2002: 12-21). Bu kapsamda temel çözüm, engelli bireyi “tedavi etmek” yerine toplumu dönüştürmenin önemi ön plana çıkmaktadır (Oliver, 1990).

Engelliliği yalnızca bireysel bir “eksiklik” değil, toplumsal yapıların bu farklılıklara yeterli karşılığı verememesi sonucu ortaya çıkan bir sorun olarak değerlendiren yaklaşımlar, engelliliği daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda, sosyal dışlanma kuramı, etiketleme kuramı ve damgalanma kuramı, zihinsel engelliliğin toplumsal bağlamda nasıl anlamlandırıldığını ortaya koymak açısından işlevsel kuramsal çerçeveler sunmaktadır.

Sosyal dışlanma, bireylerin toplumsal, ekonomik ve kültürel kaynaklara erişimini engelleyen yapısal ve bireysel faktörlerin sonucunda oluşan çok boyutlu bir olgudur. Zihinsel yetersizliği olan birey ve aileleri, ayrımcılık, önyargılar, erişim engelleri ve sosyal destek yetersizliği nedeniyle dışlanma riskine daha fazla maruz kalmaktadır (Duran ve Ergün, 2018). Eğitim, istihdam, sağlık ve sosyal yaşam gibi alanlarda karşılaşılan engeller, bireylerin yaşam kalitesini olumsuz etkilemekte ve toplumsal katılımlarını sınırlamaktadır (Aksakal, 2024a). Sosyal dışlanma kavramı, 1970’li yıllarda Fransa’da toplumsal bağların zayıflamasına işaret eden bir politika söylemi olarak gündeme gelmiş; 1990’lardan itibaren Avrupa Birliği başta olmak

üzere küresel ölçekte yoksulluk ve eşitsizlikle mücadelede temel bir kavram haline gelmiştir (Silver ve Miller, 2003). Bu süreçte engelliler, yaşlılar, kadınlar, göçmenler gibi farklı toplumsal gruplar sosyal dışlanma kapsamında değerlendirilmiştir (Arslan, 2013; Sheppard, 2006). Sosyal dışlanmanın yapısal nedenleri arasında neoliberal politikalar, küreselleşme, kamu harcamalarındaki azalma ve iş gücü piyasasındaki dönüşümler yer alırken; bireysel düzeyde aile yapısındaki değişimler, yaş ve toplumsal cinsiyet rolleri etkili olmaktadır (Sapancalı, 2005; Yıldırım ve Yenihan, 2013).

Etiketleme kuramı, özellikle Howard Becker'in çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Bu kurama göre sapkınlık, bireyin davranışından ziyade, bu davranışlara toplumun verdiği tepkiyle biçimlenir. Zihinsel yetersizliği olan birey, toplumsal normlara uymadıkları gerekçesiyle “eksik”, “farklı” veya “anormal” olarak etiketlenmekte, bu da bireylerin ve ailelerinin sosyal kimliklerinin olumsuz biçimde şekillenmesine neden olmaktadır (Becker, 1963; Giddens, 2000). Toplumun bireyleri nasıl tanımladığı, onların sosyal dışlanma riskini doğrudan belirlemektedir.

Goffman'ın damga kuramı, bireylerin dışlanma süreçlerini toplumsal etkileşim bağlamında ele almaktadır. Goffman'a göre “damga”, bireyin toplum içinde itibarsızlaştırılmasına ve normatif yapıdan dışlanmasına neden olan bir kimlik unsuru olmaktadır (Goffman, 2014). Damgalanma üç şekilde gerçekleşebilir: fiziksel görünüm, kişisel özellikler (suç, bağımlılık, ruhsal sorunlar) ve kolektif kimlik (etnik köken, din). Zihinsel yetersizliği olan bireyler bilişsel farklılıkları nedeniyle genellikle ikinci kategoriye dâhil edilmekte; bu durum hem bireylerin hem de ailelerinin sosyal çevrede marjinalleşmesine yol açmaktadır (Burcu, 2015). Engelliliğin kaynağı bireysel yetersizlik gösterilse de asıl olarak toplumsal yapılar tarafından üretilmekte ve engellilik dışlanma ve dezavantaja dönüşmektedir (Oliver, 1990). Goffman, damgalanmanın yalnızca bireyi değil, onunla ilişkili tüm sosyal çevreyi etkileyen bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle zihinsel yetersizliği olan bireylerin ebeveynleri, kardeşleri ve bakım veren diğer aile üyeleri de bu damganın bir parçası haline gelmekte ve toplumsal dışlanmaya maruz kalmaktadır (Uzunoğlu, 2019). Damgalanma engelliler, engelli kardeşi olanlar ve engelli ebeveynleri üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır. Damgalanmaya maruz kalan ebeveynler algılanan destek düzeyi ve farkındalığı düşük olduğunda damgalanmayı belli bir süre sonra içselleştirmektedir (Tekola vd., 2020; Duran ve Ergün, 2018).

Zihinsel engellilik, bireyin bilişsel, sosyal ve davranışsal işlevlerinde belirgin sınırlılıklarla karakterize edilen ve yaşam boyunca sürebilen gelişimsel bir farklılık olarak tanımlansa da bu durum bireyden kaynaklanan bir “eksiklik” değil, toplumun bu farklılığa yanıt verememesiyle ortaya çıkan yapısal bir sorundur. Bu bilgiler doğrultusunda bu araştırma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin sosyal dışlanma deneyimlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Türkiye’de zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin yaşadığı damgalanma, toplumsal dışlanma ve sosyal sorunlar farklı araştırmalarda ele alınmıştır (Uzunoğlu, 2019; Duran ve Ergün, 2018; Yavuz, 2016). Mevcut çalışmalar, ailelerin sosyal çevreden uzaklaşma, ayrımcılık, ekonomik yük ve psikososyal baskılarla karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Bununla birlikte son dönem araştırmalarında da vurgulandığı üzere, zihinsel yetersizliği olan

bireye sahip ailelerin gündelik yaşam deneyimlerini, toplumsal ilişkilerini ve sosyal yaşama katılım süreçlerini sosyolojik bir perspektifle derinlemesine inceleyen nitel çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir (Aksakal, 2024a; Aksakal, 2024b). Özellikle ailelerin toplumsal dışlanmayı nasıl deneyimlediği ve bu süreçlerle nasıl başa çıktığına ilişkin anlatı temelli çalışmaların yetersizliği dikkat çekmektedir. Bu çalışma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal yaşam deneyimlerini kendi anlatıları üzerinden inceleyerek alan yazındaki bu boşluğa katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Yöntem

Bu çalışma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin karşılaştıkları dışlanma pratiklerine ve bu deneyimlere yükledikleri anlamlara odaklandığından, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen tercih edilmiştir. Bu desen, bireylerin belirli bir olguyu nasıl deneyimlediklerini, bu deneyimleri nasıl anlamlandırdıklarını ve yaşantılarına ilişkin öznel algılarını derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır (Özdemir ve Tuti, 2023; Creswell ve Poth, 2018). Bu yaklaşım, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal dışlanmayı nasıl deneyimlediklerini katılımcı perspektifinden anlamaya olanak sağlamaktadır. Fenomenolojik araştırmalar, bireylerin yaşantılarının özünü ve bu yaşantılara ilişkin ortak anlam yapılarını ortaya koymaya odaklanmaktadır (Yalçın, 2022: 219; Tracy, 2020). Bu doğrultuda fenomenolojik desen, ailelerin gündelik yaşam deneyimlerini, dışlanma süreçlerini ve geliştirdikleri baş etme biçimlerini derinlemesine incelemek açısından uygun bir yöntemsel çerçeve sunmaktadır.

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu Bitlis'te ikamet eden ve zihinsel yetersizliği olan bireye sahip gereksiz aileler oluşturmaktadır. Araştırma, zihinsel yetersizliği olan bireylerin aile yapısı üzerindeki etkilerini, ailelerin maruz kaldığı sosyal dışlanma biçimlerini ve bu durumun gündelik yaşam pratiklerine yansımalarını anlamaya yönelik olarak tasarlanmıştır. Sosyal dışlanma, damgalanma, toplumsal önyargılar ve bakım sorumluluğunun aile bireyleri üzerindeki psiko-sosyal etkilerini derinlemesine değerlendirmek amacıyla belirli bir hedef kitleye odaklanılmıştır. Nitel araştırmalarda, tüm evreni kapsamak yerine belirli sayıda katılımcıyla çalışma yürütülür ve araştırma süreci, bu katılımcılardan elde edilen veriler doğrultusunda şekillendirilir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 101). Ayrıca, nitel araştırmalarda örnekleme yer alacak katılımcı sayısının belirlenmesinde çeşitli faktörler etkili olmakla birlikte, en önemli ölçütlerden biri verilerin anlamlı bir analiz yapılabilecek düzeyde doyum noktasına ulaşmasıdır (Baltacı, 2018). Bu anlayış doğrultusunda, araştırmada amaçlı örnekleme tekniği tercih edilmiştir. Amaçlı örnekleme, belirli bir konuda bilgi sahibi, deneyim yaşamış ve araştırma sorularına anlamlı yanıtlar verebilecek bireylerin bilinçli olarak seçilmesine dayanır (Patton, 2002). Bu teknik çerçevesinde, zihinsel yetersizliği olan bireyle aynı evde yaşayan ve bakım sürecinde doğrudan

sorumluluk üstlenen 17 aile bireyi örnekleme dâhil edilmiştir. Katılımcıların seçiminde; Bitlis il merkezi sınırları içinde ikamet etmeleri, zihinsel yetersizliği olan bireyle doğrudan ilişkili olmaları (anne, baba, kardeş gibi birinci derece aile bireyleri olmaları), bakım sürecine aktif olarak katılıyor olmaları ve araştırma sürecine gönüllü olarak katılım sağlamaları temel ölçüt olarak alınmıştır. Bu ölçütler doğrultusunda araştırmaya dahil olan katılımcılara ait temel bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Nitel araştırma kapsamında kullanılan veri toplama tekniklerini Keith F. Punch,

“görüşme, gözlem, katılımcı gözlem ve belgeler” şeklinde belirtmektedir. Araştırmacı, nitel çalışmalarında yalnızca tek bir veri toplama tekniğini tercih edebileceği gibi, aynı çalışmada birden fazla tekniği de bir arada kullanma yoluna da gidebilmektedir (Punch, 2016: 165). Bu araştırmada, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin sosyal dışlanma deneyimlerini derinlemesine incelemek amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Katılımcıların sürece aktif katılımını sağlayan bu teknik, hem esneklik hem de detaylı veri elde etme imkânı sunmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun hazırlanması; ilgili literatürün taranması, birinci yazarın uzun süreli saha deneyimi, ikinci araştırmacının teorik bilgisi ile uzman görüşleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Araştırma amacına uygun olarak hazırlanan sorular; sosyal dışlanma, damgalanma ve toplumsal önyargılar gibi deneyimleri ortaya çıkarmaya yönelik olarak düzenlenmiştir.

Görüşmeler; 05/04/2024-25/05/2024 tarihleri arasında, Bitlis il merkezinde ve ilçelerinde ikamet eden katılımcıların kendi ev ortamlarında veya uygun gördükleri mekânlarda doğrudan birinci yazar tarafından gerçekleştirilmiştir. Her görüşme öncesinde katılımcılar bilgilendirilmiş, onam formu kullanılarak katılımcılara araştırmanın amacı, gizlilik ilkesi, gönüllülük esasları ve görüşmenin herhangi bir aşamasında görüşmeden çekilebileceği hakkında bilgi verilmiştir. Görüşmeler ses kayıt cihazıyla kaydedilmiş ve daha sonra yazılı metne dönüştürülmüştür. Katılımcıların kimlik bilgileri gizli tutulmuş, kadın katılımcılar K1, K2, K3... şeklinde; erkek katılımcılar ise E1, E2, E3... şeklinde kodlanarak analiz edilmiştir.

Araştırma verileri tümevarımsal tematik analiz yaklaşımı doğrultusunda çözümlenmiştir. Temalar ve kodlar önceden belirlenmiş kuramsal kategorilere bağlı kalınmaksızın, katılımcı ifadelerinden hareketle oluşturulmuştur. Analiz sürecinde Braun ve Clarke’ın (2006) ortaya koyduğu tematik analiz aşamaları takip edilmiş; ilk aşamada görüşme kayıtları ayrıntılı biçimde incelenerek verilere aşinalık kazanılmış, daha sonra anlamlı görülen veri kesitleri kodlanmıştır. Benzer içerik taşıyan kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturulmuş, oluşturulan temalar veri setiyle uyumu açısından yeniden değerlendirilip isimlendirilmiştir. Çalışmada ailelerin dışlanma deneyimlerine yükledikleri öznel anlamları ortaya koyabilmek amacıyla fenomenolojik araştırma deseninden yararlanılmış; analiz sürecinde ise araştırmacının yorumlayıcı rolü dikkate alınarak Braun ve Clarke’ın (2022) refleksif tematik analiz yaklaşımı benimsen-

miştir. Ayrıca kodlama ve tema geliştirme aşamaları iki araştırmacı tarafından karşılaştırmalı biçimde ele alınarak analitik tutarlılığın ve derinliğin artırılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın inandırıcılığını artırmak amacıyla veri ve araştırmacı üçgenlemesinden yararlanılmıştır. Araştırmanın temel veri kaynağını görüşme transkriptleri oluştururken, saha notları, gözlemler ve birinci araştırmacının uzun süreli saha deneyimi görüşme verilerinin bağlamsal olarak değerlendirilmesi, yorumların desteklenmesi ve bulguların inandırıcılığının artırılması amacıyla sürece dâhil edilmiştir. Bu unsurlar bağımsız bir veri seti olarak doğrudan analiz edilmemiş; görüşme verilerinin tutarlılığını değerlendiren ve bulguların derinliğini destekleyen yardımcı kaynaklar olarak kullanılmıştır. Ayrıca araştırmacı üçgenlemesi kapsamında iki yazar tarafından gerçekleştirilen kodlamalar karşılaştırılmış, ortak kodlar ve temalar üzerinde uzlaşma sağlanmıştır. Birinci araştırmacının uzun süreli saha deneyimi de verilerin yorumlanmasına katkı sağlayan önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir (Creswell ve Poth, 2018; Tracy, 2010). Bununla birlikte çalışmada inandırıcılığı artırmak amacıyla katılımcı teyidi, onaylanabilirlik ve aktarılabirlik stratejilerinden de yararlanılmıştır (Başkale, 2016). Araştırmada, araştırmacıların konularının veri toplama ve analiz süreçlerini etkileyebileceği göz önünde bulundurulmuştur. Birinci yazarın saha deneyimi, katılımcılarla güven ilişkisi kurulmasını ve görüşmelerin bağlamsal derinlik kazanmasını sağlamıştır. İkinci yazar ise kuramsal çerçeve, kodlama, tema oluşturma ve yorumlama süreçlerinde eleştirel bir işlev üstlenmiştir. Bu farklı konular, verilerin daha dengeli ve çok boyutlu değerlendirilmesine katkı sunmuştur.

Tablo 1
Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Kod	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Çalışma Durumu	Meslek	Aylık Gelir	Hane Halkı
K1	33	Kadın	Lisans	Çalışmıyor			4
E1	30	Erkek	Lisans	Çalışıyor	İşçi	50.000 TL	4
K2	40	Kadın	Lise	Çalışmıyor			6
E2	34	Erkek	Lise	Çalışıyor	İşçi	50.000 TL	6
K3	27	Kadın	Lisans	Çalışmıyor			4
K4	24	Kadın	Lisans	Çalışmıyor			5
K5	27	Kadın	Lisans	Çalışıyor	Psikolog	30.000 TL	5
K6	37	Kadın	İlkokul	Çalışmıyor			5
K7	34	Kadın	Önlisans	Çalışıyor	Hemşire	50.000 TL	4
E3	40	Erkek	Lise	Çalışıyor	Özel sektör	40.000 TL	5
K8	21	Kadın	Lise terk	Çalışmıyor			5
E4	30	Erkek	Lise	Çalışmıyor			3
E5	39	Erkek	Lisans	Çalışıyor	Öğretmen	60.000 TL	4
K9	32	Kadın	Lisans	Çalışmıyor			3
E6	48	Erkek	Lisans	Çalışıyor	Esnaf	25.000 TL	6
K10	42	Kadın	İlköğretim	Çalışmıyor			5
K11	38	Kadın	İlköğretim	Çalışmıyor			2

Bulgular

Bu çalışma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal dışlanma ve damgalanma bağlamındaki sosyal yaşam deneyimlerini ve bu dışlanma pratikleriyle mücadele biçimlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, çalışmanın bu kısmında zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ve bu bireylerin bakımını üstlenen katılımcılar ile yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bulgulara yer verilmektedir. Bu bulgular veri kodları ve alt temalardan oluşan 5 temada ele alınmaktadır. Bu temalar; “engelliliği kabullenme süreci”, “mahcubiyet ve değersizlik”, “dışlanma deneyimleri”, “sosyal yaşamın kısıtlanması”, “dışlanmaya karşı geliştirilen mücadele biçimleri” olarak şekillenmiştir.

Ana Tema: Engelliliği Kabullenme Süreci

Zihinsel yetersizliği olan bir çocuğun aileye katılması, aile üyelerinde güçlü duygusal tepkilere yol açmaktadır. Aileler genellikle şok, inkâr, suçluluk ve mahcubiyet gibi duygular yaşarken, bu süreci sadece bireysel değil, sosyal çevre, dini inançlar ve kültürel değerlerle şekillenen çok boyutlu bir uyum süreci olarak deneyimlemektedir. Katılımcı ifadeleri, kabullenme sürecinin aileden aileye değişse de benzer duygusal aşamalar içerdiğini ortaya koymuştur. Görüşme verilerinin analiziyle belirlenen alt temalar ve kodlar **Tablo 2**'de sunulmuştur.

Tablo 2
Engelliliği Kabullenme Sürecine İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Şok ve İnkâr	Şaşırma, kabullenememe, inkâr, doktora başvurma, çözüm arayışı
Suçlama Eğilimleri	Kendini suçlama, eşi/aileyi suçlama, genetik/akraba evliliği nedeniyle suçlama, aşıya/sağlık hizmetlerine bağlama
Kadere Bağlama	Allah'ın takdiri olarak görme, imtihan/kısmet

Şok ve İnkâr

Zihinsel engellilik tanısı, aileler için beklenmedik ve sarsıcı bir kırılma noktasıdır. Katılımcıların çoğu, tanıyı ilk duyduklarında yoğun bir şok yaşadıklarını ve durumu hemen kabullene-mediklerini ifade etmiştir. K10, “Dünya başıma yıkıldı sandım... Günlerce ağladım” diyerek yaşadığı duygusal çöküntüyü vurgularken; K6, bir yıl boyunca durumu inkâr ettiğini ve ancak kabul ettikten sonra çocuğunun eğitimine başladığını belirtmiştir. Bazı katılımcılar, çözüm arayışıyla doktorlara başvurmuştur. K3, “Böyle bir şeyin bizim başımıza geleceğini kabullene-medim” derken, E3 de “Sağlık sorunuysa çözülür mü diye düşündük” diyerek durumu ortadan kaldırma yönündeki çabasını aktarmıştır. İnanç ise bazı aileler için koruyucu bir çerçeve sunmuştur. K8, “Allah’tan geldiğine inandığımız için kabul ettik, şükrettik” diyerek bu süreci daha kolay atlattığını belirtmiştir. Ancak bu evre yalnızca bireysel değil, aile içi ilişkileri de

etkileyen kolektif bir deneyimdir. K7, eşinin durumu kabullenememesi nedeniyle ayrıldıklarını ifade etmiş; aile büyüklerinin de benzer şaşkınlıklar yaşadığını dile getirmiştir. Genel olarak, şok ve inkâr evresi; ailelerin içsel başa çıkma mekanizmaları (inanç, umut, sorumluluk) ile dışsal destek arayışlarını (tıbbi destek, sosyal çevre) eş zamanlı olarak devreye soktuğu, güçlü ve karmaşık bir geçiş süreci olarak öne çıkmaktadır.

Suçlama Eğilimleri

Engellilik tanısı sonrasında birçok ailede yoğun bir suçluluk duygusu ortaya çıkmıştır. Katılımcıların ifadeleri, bu duygunun çoğunlukla “benim yüzümden mi oldu?” sorusuyla başlayan bir nedensellik arayışına dayandığını göstermektedir. Özellikle anneler, ebeveynlik rollerini yetersiz görme eğilimindedir. K6, “Kendimi suçladım, yetersiz olduğumu, ilgilenemediğimi... Daha iyi bir anne olabilirdim” sözleriyle bu duyguyu açıkça ifade etmiştir. Benzer şekilde K1, “Başlangıçta kendi hatam mı diye sorguladım” diyerek içe dönük bir değerlendirme sürecine girdiğini belirtmiştir. Bazı katılımcılar ise suçluluğu dışsal faktörlere yönlendirmiştir. K3, “Annemle babam, kardeşimin engelini kendilerinden bildi” derken; K4, “Akraba evliliğinden dolayı ailemizi suçladık” diyerek, genetik nedenlere odaklanmıştır. Bu tür dışa dönük suçlamalar, kuşaklar arası çatışma riskini artırmaktadır.

Diğer bazı katılımcılarda da suçlama eğilimleri konuşmalarına yansımıştır. E2, “Eşimi suçluyordum ama çaktırmıyordum” derken; E3, “Kendi kendimize ‘neden ben, neden bizim başımıza geldi?’ diye sorduk. Dolaylı olarak eşimi de suçladığım oldu” ifadeleriyle bu duygunun evlilik dinamiklerini etkilediğini ortaya koymuştur. K10’un “Acaba hamileyken bir şey mi yaptım?” ve E5’in “Aşılar yüzünden olabilir mi diye düşündük” şeklindeki açıklamaları ise tıbbi belirsizliklerin suçluluk duygusunu nasıl beslediğini göstermektedir. Tüm bu ifadeler, suçluluğun sadece bireysel bir içsel sorgulama değil, aynı zamanda aile içi ilişkileri etkileyen, sosyal ve kültürel açıklama modelleriyle şekillenen çok katmanlı bir deneyim olduğunu ortaya koymaktadır. Bu duygusal süreç, hem bakım motivasyonunu etkilemekte hem de aile ilişkilerini kırılanaştırılan bir psikososyal eşik oluşturmaktadır.

Kadere Bağlama

Zihinsel engellilik gibi beklenmedik durumlarla karşılaşan aileler, bu durumu anlamlandırmak ve kabullenmek için çoğunlukla dini ve kültürel inançlara başvurmaktadır. Katılımcıların önemli bir kısmı, engelli bireyin varlığını “Allah’ın takdiri”, “kader” ya da “imtihan” olarak nitelendirerek bu süreci kabullenmiştir. E6, başlangıçta eşinin ailesine kırgınlık duyduğunu ancak “Allah nasip etti” diyerek bu duyguyu aştığını belirtmiştir. Benzer şekilde K7, “Tamamen kader diyebiliriz” ifadesiyle durumu kişisel bir sorumluluk olarak görmediğini aktarmıştır. K8, “Allah’tan geldiğine inandık, kimseyi suçlamadık” diyerek inanç temelli bir teslimiyet içinde olduklarını vurgulamıştır. E1’in “Allah’ın verdiği bir emanet” sözü, engelliliği yalnızca

kabul etmenin ötesinde, manevi bir sorumluluğa dönüştürdüğünü göstermektedir. K9 da benzer şekilde, “Herkesin başına gelebilir” diyerek durumu olağanlaştırmıştır. Bu anlatılar, dini inançların suçluluk ve inkâr gibi yıkıcı duyguları yumuşattığını, kabullenmeyi kolaylaştırdığını ve bakım sorumluluğunu daha içselleştirilmiş bir çerçeveye oturttuğunu göstermektedir. Kadere bağlama, aileler için hem bir anlam üretme biçimi hem de güçlü bir psikolojik baş etme stratejisidir.

Ana Tema: Mahcubiyet ve Değersizlik

Mahcubiyet ve değersizliğe ilişkin görüşme verilerinin analizinde, katılımcıların sosyal çevreyle olan etkileşimlerinde yaşadıkları mahcubiyet, değersizlik ve toplumsal bakışlara karşı hissettikleri duygusal tepkiler öne çıkmıştır. Bu doğrultuda oluşturulan alt temalar ve ilgili kodlar Tablo 3’te ayrıntılı biçimde sunulmuştur.

Tablo 3
Mahcubiyet ve Değersizlik Temasına İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Sosyal Ortamlarda Utanma	Mahcup olma, misafirlikten çekinme
Değersiz Hissedilme	Aile içi eşitsizlik, dışlanma, sosyal çevreden uzaklaşma
Bakışlardan Etkilenme	Acıma duygusu, yargılayıcı bakış, tükenmişlik, suçlanma hissi

Sosyal Ortamlarda Utanma

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal yaşantıları, yalnızca bakım sorumluluklarıyla sınırlı kalmayıp, sosyal çevreden gelen bakışlar, yargılar ve dışlayıcı tutumlarla da şekillenmektedir. Bu durum, aile bireylerinde mahcubiyet, utanç ve sosyal geri çekilme gibi derin duygusal tepkiler yaratmaktadır. Katılımcılar, engelli çocuklarıyla sosyal ortamlarda bulunmanın sadece görünürlük değil, aynı zamanda “normal dışı” olarak algılanma ve yargılanma anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Örneğin, K7 çocuklarının fiziksel bir engelinin olmamasına rağmen toplumun onları sadece “yaramaz çocuk” olarak gördüğünü belirtmiş, bu nedenle kendisinin sürekli açıklama yapmak zorunda kaldığını, bunun da yoğun bir mahcubiyet duygusuna yol açtığını ifade etmiştir: “Fiziksel olarak herhangi bir problem görünmüyor ama insanlar onu sadece yaramaz bir çocuk olarak görüyordu... İnsanlara çocuğumun engelli olduğunu kabullendirmekte zorlandım. Bu da mahcubiyet hissi besledi.” Benzer şekilde, E3 sosyal çevrenin ve aile ortamının yarattığı mahcubiyetin, engelliliğin aileden kaynaklandığı yönündeki algılarla birleştiğini, bu durumun ilk başlarda yoğun bir suçluluğa dönüştüğünü ancak zamanla kabullenmeye evrildiğini paylaşmıştır: “Engelli bir bireye sahipsen bunun sebebi senmişsin gibi bir hisse kapılabiliyorsun... İlk zamanlar daha çok oluyordu bu mahcubiyetlik hissi. Zamanla buna alıştık, bu süreci gördük, engelli durumunu tanımladık, zamanla mahcubiyet hissi kabullenmiş hissine dönüştü.”

Toplumsal normların baskısı, aile bireylerini sürekli açıklama yapmaya zorlayarak bu durumu “meşrulaştırma” çabasına sürüklemekte; bu da özellikle görünürlüğü az olan engellilik durumlarında, aile içinde çocuğunun engelliliğinden dolayı suçlu hissetme şeklinde içsel baskılara yol açmaktadır. K4, sosyal ortamlarda çocuklarıyla birlikteyken sürekli çevreden gelen müdahaleler nedeniyle mahcubiyet yaşadığını dile getirirken, “Sürekli bir düzeltme şeyi var. ‘Yapma, etme, orada dur, orada otur, gelme...’ Böyle olunca insan kendini mahcup hissediyor başkalarına karşı.” demiştir.

Aile bireyleri arasında bu duygunun yaygınlığı, E2’nin sosyal çevreden duyduğu eleştiriler yüzünden çocuğunu misafirlğe götürmek istememesiyle ve K3’ün çocukluk yıllarında engelli kardeşini görmezden gelme eğilimi göstermesiyle de kendini göstermektedir: “İlkokul, ortaokul yıllarında kardeşim yokmuş gibi davranıyordum. Benim yanımda görünmesin istiyordum.” Böylece utanma ve mahcubiyet, sadece ebeveynlerde değil, kardeşlerde de sosyal geri çekilme ve görmezden gelme davranışlarına yol açmaktadır. Kamusal alanlarda engelli bireyle birlikte olmanın getirdiği bakışların hedefi olma kaygısı, E6 ve K10 tarafından da dile getirilmiştir. E6, “Misafirlğe giderken acaba çocuğum bir şey yapar mı diye tedirgin oluyordum. Komşuların bakışları, çocukların alaylı sözleri içimi acıtıyordu.” derken, K10 “Misafirlğe gittiğimizde herkes bakıyordu, çocuğum hareketli ya da farklı davranınca o bakışlar insanın içine oturuyor.” ifadesiyle bu kaygının derinliğini ortaya koymuştur.

Bu korku, yalnızca bireyin kendisini değil, aynı zamanda çocuğunu da olumsuz bakışların nesnesi haline getirme endişesi doğurarak aileleri sosyal izolasyona itebilmektedir. Sosyal ortamlarda yaşanan utanma ve mahcubiyet, engelliliğin bireysel bir sorun değil, toplumsal bağlamda şekillenen, normlara uymayan ve dışlanan bir durum olduğunu göstermektedir. Bu dışlayıcı tutumların yanı sıra, içselleştirilmiş utanç ve görünürlük kaygısı ailelerin kamusal alana katılımını kısıtlamakta, psikososyal yalnızlaşmaya ve kendilerini değersiz hissetmelerine yol açmaktadır.

Değersiz Hissedilme

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, sadece bakım yükünü artırmakla kalmayıp, aile bireylerinin toplumsal değer ve statü algısını da derinden etkileyen bir deneyimdir. Katılımcılar, bu durumun özellikle “değersiz hissetme” olarak içselleştirildiğini ve sosyal ilişkilerde dışlanma, yetersizlik ve ikinci planda kalma duygularına yol açtığını belirtmiştir. Örneğin K4, yakın akrabasından “Ben o ailenin kızından evlenmem” sözünü duyduğunda çok üzülmüş ve bu sözün aileyi değersizleştirdiğini vurgulamıştır. Benzer şekilde K7, komşularının oğlunun hareketleri nedeniyle onları sosyal ortamlarına çağırmadığını ve bunun kendisinde dışlanmışlık hissi yarattığını ifade etmiştir. K5 ise kardeşini sosyal ortamlara davet etmeyen arkadaşlarının bu tutumunun kendisini kötü hissettirdiğini dile getirmiştir. E3, değersizlik hissini zaman zaman ortaya çıktığını ancak süreç içinde bu duygunun törpülendiğini belirtirken, E1 aile içinde kardeşlerinin çocuklarına gösterilen ilginin kendi çocuğuna gösterilmemesinin içsel olarak

kendisini değersiz hissettirdiğini paylaşmıştır. Bu ifadeler, değersizlik hissini hem toplumsal damgalanma hem de aile içi ayrımcılık ve eşitsizlikler üzerinden güçlendiğini göstermektedir. Bu alt tema, zihinsel yetersizliği olan bireyin varlığının aile bireylerinin sosyal değer sistemlerinde nasıl olumsuz bir konumlandırmaya yol açtığını ve bunun bireysel psikolojide kırılmalara neden olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumsal dışlanma ve aile içi hiyerarşiyle iç içe geçen bu deneyim, ailelerin hem bakım sorumluluğunu hem de kendilerine biçilen değeri yeniden tanımlamak zorunda kaldıkları karmaşık bir süreci yansıtmaktadır.

Bakışlardan Etkilenme

Toplumun zihinsel engelliliğe yönelik bakış açıları, sadece engelli bireyleri değil, aynı zamanda bakım sorumluluğunu üstlenen aile bireylerini de derinden etkilemektedir. Katılımcılar, çevredeki kişilerin meraklı, acıma yüklü veya yargılayıcı bakışlarının kendilerinde değersizlik, tükenmişlik, kırgınlık ve duygusal çöküntüye yol açtığını belirtmiştir. Örneğin K1, “Çevremdeki bazı insanların acıma hissiyle bana yaklaşımları bazı anlarda şevkimin kırılmasına ve tükenmişlik hissine girmeme sebep oldu” derken, E3 bu bakışların değersizlik duygusunu artırdığını vurgulamıştır. K7 ise engelli çocuğu nedeniyle sosyal çevreden destek alsa da, “Genellikle uzak kalıyordum” diyerek toplumsal izolasyon hissini dile getirmiştir. E2'nin ifadesi, çevrenin suçlayıcı bakışlarının “sanki bizim yüzümüzdenmiş” gibi algılandığını ve bu durumun içselleştirilmiş suçluluk duygularını da beslediğini göstermektedir. K5 ise başlangıçta kendisini değersiz hissettiğini ancak zamanla bu bakışları anlayarak kabullendiğini belirtmiştir.

K4'ün anlatımında ise toplumsal bakışların sadece geçici rahatsızlık yaratmakla kalmayıp, depresyona ve sosyal geri çekilmeye kadar varan derin psikolojik etkiler oluşturduğu görülür: “İnsan üzülüyor, ağlıyorsun, mutsuzlaşıyorsun, hayattan kendini soyutlarsın. Belki depresyona bile girebilirsin. Ama Allah'a sarılarak bu durumu hafiflettik.” Bu ifadeler, toplumsal bakışların aile bireylerinin psikososyal sağlığını nasıl etkilediğini, sosyal rollerini nasıl şekillendirdiğini ve dini inançların bu zorluklarla baş etmede önemli bir dayanma kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumsal bakışlardan etkilenme alt teması, zihinsel engelliliğin aile üzerindeki sosyal ve psikolojik yükünü ve bu yükü mücadelede kullanılan bireysel ve kültürel başa çıkma stratejilerini anlamak açısından önemlidir.

Ana Tema: Dışlanma Deneyimleri

Yapılan analizler, Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin akraba, genel toplum içinde ve bazı kurumlarda maruz kaldıkları dışlayıcı tutumları ortaya koymaktadır. Katılımcıların deneyimleri, sosyal etkileşimlerde yaşanan dışlanma biçimlerini ve bunun ailelerin psikososyal bütünlüğüne etkilerini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır. Bu tema kapsamında, katılımcıların toplum ve akraba çevresiyle ilişkilerinde karşılaştıkları dışlanma pratikleri belirginleşmiş olup, alt temalar ve kodlar **Tablo 4**'te özetlenmiştir.

Tablo 4
Dışlanma Deneyimleri Temasına İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Akraba/Komşu Tarafından Dışlanma	Davet edilmeme, bulaşıcıymış gibi algılanma, uzaklaşma
Etiketlenme	Engelli çocuğu olan aile, kalıplaşmış tanımlar, soy temelli damgalama
Toplumsal Anlayış Eksikliği/Yalnız Bırakılma	Duyarsızlık, empati eksikliği, yalnızlık hissi
Kurumsal Dışlanma	İlgisizlik, görmezden gelme, başvuruların sonuçsuz kalması

Akraba/Komşu Tarafından Dışlanma

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, yalnızca bireysel ya da aile içi bir mesele değil, aynı zamanda toplumsal bağlamda da dışlanmaya yol açan bir konumlanmadır. Katılımcılar, akraba ve komşu çevresinde engelli bireyin varlığının, açık veya örtük biçimlerde dışlanmaya neden olduğunu belirtmiştir. Bu dışlanma; davet edilmeme, mesafe koyma, etiketleyici söylemler ve sosyal ilişkilerden soyutlanma şeklinde tezahür etmektedir. Örneğin, K4 “akraba çevresinde ‘o ailenin kızlarıyla evlenilmez’ gibi dışlayıcı ifadelerle karşılaştığını” belirtirken, K10 “komşuların ‘hastalık bulaşır mı?’ gibi akıl dışı sorular sorduğunu” ifade etmiştir. Bu tür yaklaşımlar, engelliliğin bir eksiklik ve risk olarak algılanıp sosyal mesafeyi artıran damgalayıcı tutumlara dönüştüğünü göstermektedir.

K5, komşularla fazla ilişki kurmaması nedeniyle doğrudan dışlanma yaşamadığını ancak çocuklarına yönelik acıma ve uyarıcı davranışların sosyal geri çekilmeye yol açtığını belirtmiştir. E3 ise, bazı akraba ve komşuların samimi yaklaşımlarının yanında, sürekli engelliliğin dile getirilmesinin duygusal yıpranmaya neden olduğunu vurgulamıştır. E2, akraba iletişiminin azaldığını ve dışarı çıkma süresinin kısıtlandığını ifade ederken; E4 aile içi dışlamayı reddetmiş, asıl dışlamanın arkadaş ve komşu çevresinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu alt tema, ailelerin sosyal ağlarında maruz kaldıkları açık ya da örtük dışlamaların, sosyal hayattan geri çekilmelerine, psikolojik yalnızlaşmalarına ve destek sistemlerinden uzaklaşmalarına yol açtığını göstermektedir. Böylece engellilikle baş etme süreçleri daha karmaşık ve kırılgan bir hâl almaktadır.

Etiketlenme

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler, bakım yükü ve duygusal zorlukların yanı sıra, toplumun kendilerine yönelttiği kalıplaşmış “engelli çocuğu olan aile” etiketiyle de mücadele etmektedir. Katılımcıların anlatımları, bu etiketlemenin ailelerde dışlanmışlık, değersizlik ve sosyal izolasyon gibi olumsuz duygulara yol açtığını göstermektedir. Örneğin, E6 komşuların misafirliliğe çağırılmaması ve akrabaların mesafeli davranması nedeniyle kırgınlık yaşamış, ancak zamanla sosyal çevresini buna göre şekillendirmiştir. K4 ise akraba çevresinde “o ailenin kızlarıyla evlenilmez” gibi kalıtsal damgalamalarla karşılaştığını belirtmiştir; bu da aileyi yalnızca

bireysel değil, gelecek nesilleri de etkileyen bir dışlanmaya tabi tutmaktadır. Bazı katılımcılar (K9), etiketlenmenin doğrudan dışlanma değil, garipseme şeklinde de yaşandığını, buna rağmen rahatsızlık verici olduğunu dile getirmiştir. K3 ve K7'nin ifadeleri ise, engelli çocukların sosyal ortamlarda kabul görmemesinin, kardeşlerinin de oyun ve arkadaş gruplarından dışlanmasına yol açtığını; bunun özellikle gençlerde benlik değeri ve sosyal uyum üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Bu alt tema, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin karşılaştığı görünmez sosyal sınırları ve bu sınırların duygusal kırılmalara yol açan etkilerini ortaya koymaktadır. Etiketleme, toplumsal kabulün önündeki önemli bir engel olarak ailelerin sosyal ve psikolojik yalnızlaşmasına neden olmakta, toplumsal yaşama katılımlarını kısıtlayan yapısal bir sorun olarak öne çıkmaktadır.

Toplumsal Anlayış Eksikliği/Yalnız Bırakılma

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin karşılaştığı dışlanma biçimlerinden biri, toplumun durumu anlayamaması ya da anlamlandırmakta yetersiz kalması sonucu oluşan yalnızlaşmadır. Katılımcıların ifadeleri, çevrenin bilgi eksikliği, duyarsızlık ve empati yoksunluğu nedeniyle destekleyici tutum sergileyemediğini, bunun da ailelerde duygusal kopuşa, sosyal geri çekilmeye ve yalnızlık hissine yol açtığını göstermektedir. Anlam eksikliği, doğrudan dışlanma olmasa da ailelerin kendilerini izole hissetmelerine neden olarak zihinsel engelliliğin sosyal boyutunu derinleştirmektedir. Örneğin, E2 dışarı çıkarken çevresindeki kişilerin tutumlarının değiştiğini fark etmiş ve bu durum çıkma sıklığını azaltarak kötü hissetmesine sebep olmuştur. Bu, pasif sosyal tavrın bile bireyde olumsuz duygular yarattığını ve aidiyet duygusunu zayıflattığını göstermektedir. Bu durum, sosyal destek eksikliğiyle birleştiğinde, aile bireylerini psikolojik ve sosyal açıdan kırılğan bir konuma itmektedir. Toplumsal anlayış eksikliği, sadece bilgisizlik değil, aynı zamanda empati kuramama ve farklılıkla başa çıkamama gibi toplumsal zorluklarla da ilişkilidir. Zihinsel yetersizliği olan birey ve ailesi, toplumun “normal” kabul ettiği kalıpların dışında bırakılarak yalnızlığa itilmekte ve destekten mahrum kalmaktadır.

Kurumsal Dışlanma

Zihinsel yetersizliği olan bireylerin toplumsal yaşama katılımında önemli rol oynayan eğitim sistemi, ihtiyaçları karşılamada çoğu kez yetersiz kalmaktadır. Katılımcılar, yapısal eksiklikler ve öğretmenlerin ilgisiz veya dışlayıcı tutumları nedeniyle çocuklarını eğitim sürecine dâhil etmekte zorlandıklarını; bu durumun ailelerde “çaresizlik”, “kırgınlık” ve “güvensizlik” duygularını artırdığını belirtmektedir. Eğitimde destek eksikliği, sadece bireysel bir sorun değil, aynı zamanda sistematik bir dışlanma biçimi olarak görülmelidir. K7, “Birçok okul, otizmlili bireyler için özel eğitim sınıfı açmadığı için kabul etmedi” diyerek yapısal eşitsizliğe dikkat çekmekte ve “Büyük şehirlerde olmak gerekiyor” ifadesiyle coğrafi imkânsızlıklara vurgu yapmaktadır. E6, devlet okullarındaki özel eğitim desteğinin yetersiz olduğunu, öğretmenlerin il-

gisiz davrandığını ve kızının kriz geçirdiğinde öğretmenin “alın bu çocuğu” dediğini aktararak tutumsal eksikliklere dikkat çekmektedir. K9, kızının gittiği kurumun “yardımcı olamayız” diyerek reddettiğini ve bu yüzden çocuğunu kreşten almak zorunda kaldığını; devlet kurumlarının yetersizliği nedeniyle “özel hoca tuttuk” şeklinde maliyetli bireysel çözümlere yöneldiklerini ifade etmektedir.

Ayrıca katılımcılar, sağlık ve rehabilitasyon gibi diğer kamu hizmetlerinde de anlayışsız ve ilgisiz personelle karşılaştıklarını belirtmektedir. K1, “Yüzlerdeki acıklı ifadeyi görebiliyorsunuz” diyerek görünürde yardımseverlik olsa da içten bir empati eksikliğine işaret etmektedir. K6 ise “Bakışlarından, hareketlerinden dışlandığımı hissettim” sözleriyle, kurumlarda açık olmayan ancak hissedilen dışlayıcı tutumlara dikkat çekmektedir. E5, çocukların nöbet ve enfeksiyon riskleri nedeniyle izin almak zorunda kaldığını, ancak izinlerin yeterince karşılanmadığını ve programlarını bireysel çabayla ayarladığını ifade etmektedir. K10, rehberlik servisinde “biz böyle çocuklara alışık değiliz” şeklinde ifadeler duyduğunu ve okul kabulünde zorluk yaşadığını belirtmektedir. E1, çocuğunun krizleri nedeniyle sık sık okuldan çağrıldığını ve sürekli izin almak zorunda kaldığını; bunun da idare tarafından hoş karşılanmadığını dile getirerek duygusal yükü vurgulamaktadır. Zihinsel yetersizliği olan bireylerin ve ailelerinin kamu hizmetlerine erişiminde, fiziksel engellerin yanı sıra tutumsal engeller de önemli bir sorun teşkil etmektedir. Personelin bilgi eksikliği, empati yoksunluğu ve ilgisizliği, ailelerin yalnızlaşmasına ve kamu sistemine karşı güvensizlik geliştirmesine yol açmaktadır. Bu durum, kurumsal dışlanmanın yalnızca erişimle değil, hizmet kalitesi ve sunumuyla da doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Ana Tema: Sosyal Yaşamın Kısıtlanması

Sosyal yaşamın kısıtlanması teması, Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin günlük yaşamlarında yaşadıkları sosyal sınırlılıkları ortaya koymaktadır. Katılımcılar, sosyal hayattan çekilme ve etkinliklere katılımın azalması engelli bireyin varlığıyla doğrudan bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Bu tema kapsamında öne çıkan alt temalar ve kodlar **Tablo 5**'te sunulmuştur.

Tablo 5
Sosyal Yaşamın Kısıtlanması Temasına İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Sosyal Hayattan Uzaklaşma	Sosyal etkinliklere katılamama, bireysel yalnızlaşma, sosyal rollerin zayıflaması
Yakın İlişkilerde Kopma	Görüşmelerin seyrekleşmesi, ilişki reddi veya görmezden gelinme

Sosyal Hayattan Uzaklaşma

Yapılan görüşmelerde katılımcıların gündelik yaşamlarında sosyal etkileşimlerinde önemli engellerle karşılaştığı ve bu sürecin onların sosyal hayattan kademeli bir biçimde uzaklaşmasına neden olduğu görülmüştür. Katılımcılar, bakım sorumluluğunun fiziksel ve duygusal yükünün

sosyal yaşantılarını önemli oranda sınırlandırdığını, sosyal etkinliklere katılımın azaldığını belirtmiştir. E4, dışlanma yaşamadığını ancak çocuğunun rahatsız olabileceği düşüncesiyle bazı sosyal etkinliklerden bilinçli uzak durduklarını ifade etmiştir. K6 ise “Sosyal yaşam yok” diyerek, bu durumun yaşamlarını olumsuz etkilediğini vurgulamıştır. E5, tatiller ve bayramlarda ziyaretlerin neredeyse tamamen sona erdiğini, kamusal alanlarda çocuğun davranışlarının ailelerin sosyal ilişkilerini zorlaştırdığını anlatmıştır. K11, sinema, düğün gibi etkinliklere hiç gidemediklerini söylerken, K1 çocuk bakımına ayrılan sürenin kendi sosyal zamanını ciddi şekilde azalttığını belirtmiştir. Bu durum, zihinsel yetersizliği olan bireye bakımın ailelerin sosyal rollerini, toplumsal bağlarını ve bireysel yaşam alanlarını sınırlandırdığını, sosyal destek yetersizliği ve toplumsal farkındalık eksikliğinin izolasyonu derinleştirdiğini göstermektedir.

Yakın İlişkilerde Kopma

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, aile üyelerinin sosyal ilişkilerini ve yakın çevreyle etkileşimlerini derinden etkiler. Katılımcılar, engellilik durumunun sosyal ilişkileri doğrudan ve dolaylı biçimde sınırlandırdığını, arkadaşlıkların zayıfladığını, sosyal paylaşımların azaldığını ve bunun sonucunda duygusal yalnızlaşmanın ortaya çıktığını belirtmiştir. Bu durum, sadece bakım yükü ya da fiziksel erişim zorluklarıyla değil; aynı zamanda değer farklılıkları, anlayış eksikliği ve ortak yaşam beklentilerinin değişmesiyle şekillenmektedir.

Katılımcı K7, çocuğunun otizmliliğinin sosyal ilişkilerde yıpratıcı etkiler yarattığını, “şunu kırdı”, “rahat durmuyor” gibi olumsuz yorumların ilişkileri zedelediğini ifade etmiştir. K8, sosyal çevreden uzaklaşmasına rağmen yeni bireysel uğraşlar (kitap, dini ibadetler, belgesel) bulduğunu, ancak bunun sosyal yalnızlığı tam olarak gidermediğini belirtmiştir. E6, daha önceki sosyal alışkanlıkların (piknik, akşam çayları) çocuğun kalabalıkta huzursuz olması nedeniyle azaldığını anlatmıştır. K1, eski sosyal çevresiyle görüşme tercihlerini azalttığını, çünkü hayata bakış açısı ve önceliklerinin değiştiğini, bu nedenle sosyal ilişkilerde ortak paydanın azaldığını vurgulamıştır. Bu, engellilikle birlikte kimlik ve beklenti değişiminin sosyal ilişkilerde kopuşa yol açtığını göstermektedir. K4, bakım sorumluluğunun sosyal hayatı sınırlandırmakla kalmayıp mesleki gelişim ve kişisel hedefleri de engellediğini, eğitim ve iş fırsatlarına erişememenin sosyal yaşamı kısıtladığını ifade etmiştir. K5 ise sosyal yaşama katılımın, engelli çocuğun dışarıda desteklenebilmesine bağlı olduğunu belirtmiş; çocuğun sürekli yönlendirilmesi gerekliliğinin sosyal yaşamı kısıtladığını söylemiştir. Bu alt tema, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmanın aile üyelerinin sosyal bağlarını çok boyutlu biçimde zayıflattığını ortaya koymaktadır. Sosyal çevreden geri çekilme, sadece zaman ve fiziksel kısıtlılıklarla değil, toplumsal anlayış eksikliği ve artan sorumluluklarla doğrudan ilişkilidir. Sonuç olarak, aileler yalnızlaşmakta ve destek ağlarından uzaklaşmaktadır.

Ana Tema: Dışlanmaya Karşı Geliştirilen Mücadele Biçimleri

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler, maruz kaldıkları sosyal dışlanmayla baş etmek için çeşitli bireysel ve kolektif stratejiler geliştirmektedir. Katılımcılar, dışlanmayı kabullenmek yerine dini inançlara sığınma, sosyal geri çekilme ve durumu normalleştirme gibi farklı tutumlarla bu zorluklarla mücadele ettiklerini ifade etmektedir. Analizler, ailelerin bu baş etme mekanizmalarını alt temalar halinde ortaya koymakta ve bu süreçte çeşitli psikososyal kaynaklardan destek aldıklarını göstermektedir.

Tablo 6

Dışlanmaya Karşı Geliştirilen Mücadele Biçimleri Temasına İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Geri Çekilme	Sosyal ortamdaki uzak durma, riskten kaçınma, sosyal sınırlama
Sabır/Dini İnançla Baş Etme	Sabır, dini teslimiyet, imtihan olarak görme, değer görme
Normalleştirme Çabası	Durumu olağanlaştırma, açıklama yapma, görünürlüğü yönetme, savunma

Geri Çekilme

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler, sosyal dışlanmayla karşılaştıklarında çoğunlukla sosyal ortamlardan bilinçli olarak uzaklaşmayı tercih etmektedir. Katılımcı E5, “Dediğim gibi, dışlanmaya maruz kalmak değil de kısıtladık biz kendimizi. Bundan dolayı da çıkmıyoruz” diyerek, bu geri çekilmenin dışlanmaktan çok kendini koruma amaçlı olduğunu belirtmiştir. K6 ise, “Çıkmadım... İnsanların arasına çıktığımda da gittiğim yerler belirli yerler oluyor. Park gibi yerler, kütüphanelere gidiyorum, yemek yedirmeye götürüyorum. Onun dışında arkadaş ortamı, düğün gibi yerlere gitmiyorum, tercih etmiyorum” ifadeleriyle, sosyal temasını kontrolü ve az dikkat çeken mekânlarla sınırlandırdığını aktarmıştır. K6 ayrıca, çocuğunun rahatsız olmasının kendisi için büyük bir zorluk olduğunu vurgulamış, bu durumun sosyal ortamlara katılımını kısıtladığını belirtmiştir. K2, “Dışlanma ihtimali olacak ortamlardan uzak durarak” geri çekilmeyi bilinçli bir tercih olarak açıklarken, E2 de “Dışarıya çıkma sürem azaldı” diyerek sosyal katılımın azaldığını ifade etmiştir. Bu geri çekilme, ailelerin sosyal dışlanmaya karşı geliştirdiği pasif bir başa çıkma stratejisidir ve zamanla sosyal destekten kopmaya, yalnızlaşmaya ve psikolojik yükün artmasına neden olmaktadır. Böylece katılımcılar, yalnızca dışsal dışlanmayla değil, içselleştirilmiş sınırlarla da mücadele etmek zorunda kalmaktadır.

Sabır/Dini İnançla Baş Etme

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, aileler için zorlu bir süreçtir ve bu süreçte baş etme mekanizmaları, bireylerin inanç sistemleri ve yaşam felsefeleri doğrultusunda şekillenmektedir. Katılımcılar, yaşadıkları zorlukları dinî inançları çerçevesinde anlamlandırmakta ve

sabır kavramını aktif bir baş etme stratejisi olarak kullanmaktadır. Sabır ve inanç, duygusal dengeyi koruma, sosyal yargılarla mücadele etme ve yaşanan güçlükleri “imtihan” olarak görme açısından önemli bir rol oynar. K8, “Bizim onu çok sevmemiz belki komşularımız, akrabalarımız tarafından takdir gördü... Kendimizi değersiz değil, tam aksine şanslı hissediyoruz” diyerek, inanç temelli bu duruşun hem aile içinde hem de sosyal çevrede olumlu etkisini vurgulamıştır. E1 ise, engelli bireyi “Allah’ın emaneti” ve bir “imtihan” olarak gördüğünü ifade ederek, bu yaklaşımın yaşanan zorluklara kutsal bir anlam kazandırdığını göstermiştir. Sabır ve dinî inanç, ailelerin ruhsal dayanıklılıklarını artırmakla kalmayıp, toplumsal baskılara karşı dirençli durmalarını ve sosyal kabulü güçlendirmelerini sağlamaktadır.

Normalleştirme Çabası

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler, sosyal yaşamda karşılaştıkları dışlayıcı tutumlara karşı geliştirdikleri başa çıkma stratejilerinden biri olarak, engelli bireyi ve yaşadıkları durumu “normalleştirme” yolunu seçmektedir. Katılımcıların ifadeleri, yeni sosyal ortamlara girdiklerinde engelli birey üzerinden oluşabilecek olumsuz dikkatleri azaltmak için konuyu değiştirmeye çalıştıklarını veya engelliliğin yaşamın doğal bir parçası olduğunu vurgulayarak farklı yorumların önüne geçmeye gayret ettiklerini göstermektedir. Örneğin K1, “Özellikle yeni bir ortama girdiğimizde konunun kızıma geleceğini anladığımda konuyu değiştirmeye çalışıyordum ya da gayet normal bir yaşantımız olduğunu ve hiçbir farkın olmadığını dile getirerek yorum yapmalarını engelliyordum” diyerek, engelliliğin üzerine odaklanmaktan kaçındığını belirtmiştir. Bazı aileler ise engelli bireyin durumunu gizlemek yerine, tam tersine açıkça paylaşarak toplumsal algıyı değiştirmeyi tercih etmektedir. E4’ün ifadesi bunun tipik bir örneğidir: “Ben aksine kim olursa olsun, ona ne kadar sevdiğimi, ne kadar değer verdiğimi, kendisinin ne kadar değerli bir çocuk olduğunu, özel bir çocuk olduğunu herkesin gözünün içine sokarak söylüyorum: ‘Bu çocuk evet, Down sendromlu ve benim çocuğum.’ Yani ben hiçbir zaman ‘arkadaşım duymasın, mahcup olmayayım’ gibi bir hissiyat yaşamadım.” Bu açık ve gururla yapılan açıklama, mahcubiyet duygusunun güçlü bir reddi ve çocuğun sosyal değerinin toplumsal olarak tescillenmesi olarak okunabilir.

Katılımcılar, bu sürecin bazen otomatik savunma mekanizmalarına dönüştüğünü ve aile bireylerinin kendilerini aşırı savunma durumuna geçirebildiklerini de aktarmaktadır. E3, “İster istemez insanlarda farkında olmadan bir savunma mekanizması geliyor... Gereksiz savunma mekanizmaları geliştirebiliyorduk. Bizden kaynaklı değildi. ‘Bunun sebebi biz değil’ diye savunmaya geçiyorduk” diyerek, değersizlik ve dışlanma hissinin savunmacı tutumlarla birleştiğini belirtmiştir. Normalleştirme çabası sadece davranışsal bir strateji olmayıp, aynı zamanda bilişsel bir farkındalıkla da desteklenmektedir. K3, “Bu yaşadığım sosyal dışlanmanın benden, ailemden ve kardeşimden kaynaklanmadığını anladım öncelikle. Bunu anladıktan sonra her şey daha kolay oldu” ifadesiyle, dışlanmanın nedeni olarak kendilerini değil, toplumsal önyargıları görmenin ailelerin ruhsal yükünü hafiflettiğini dile getirmiştir. Normalleştirme çabası

alt teması, ailelerin hem görünmez kalma isteğiyle hem de görünürlüğü yöneterek dışlanmaya karşı koyma ve toplumsal kabulü artırma yönündeki çabalarını yansıtmaktadır. Bu strateji, engellilikle ilgili sosyal algıların yeniden şekillenmesine yönelik aktif bir direnç biçimi olarak ortaya çıkmakta; ailelerin sosyal hayattaki yerlerini koruma ve güçlendirme çabalarının önemli bir parçası olmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal yaşam içerisinde karşılaştıkları dışlanma pratiklerini ve bu süreçlerde geliştirdikleri mücadele biçimlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırma bulguları, ailelerin gündelik yaşamda damgalanma, toplumsal dışlanma, suçlanma ve sosyal izolasyon gibi çok boyutlu deneyimlerle karşı karşıya kaldıklarını göstermektedir. Bununla birlikte çalışma, ailelerin bu süreçlere karşı geliştirdikleri mücadele biçimlerini de görünür kılmaktadır. Elde edilen bulgular, zihinsel yetersizliği olan bireylerin yalnızca bireysel gelişim süreçlerini değil, aynı zamanda onların içinde buldukları aile yapısını, sosyal çevresini ve kültürel bağlamı derinden etkilediğini göstermektedir. Aileler, engelli bir bireyin varlığını yalnızca bir sağlık sorunu değil, aynı zamanda sosyal dışlanma, damgalanma, psikolojik yıpranma ve toplumsal yargılarla mücadele etmek zorunda kaldıkları çok katmanlı bir süreç olarak deneyimlemektedirler. Bu bulgular, daha önce benzer konuda yapılmış bazı araştırmalarla paralellik göstermektedir (Aksakal, 2024a, Aksakal, 2024b; Uzunoğlu, 2019; Duran ve Ergün, 2018; Yavuz, 2016). Dolayısıyla Su ve Burcu Sağlam'ın vurguladığı (2020: 96) gibi engellilik bedensel aktivitelerinin kısıtlılık hali ile ilgili bir durum olmakla birlikte sosyal ve kültürel ortama göre gündelik hayatta karşılaşılan olumsuz tutum ve eylemler sonucu yeniden inşa edilmektedir. Bu veri; engelliliği toplumsal bir sorun, hak temelli ve dönüşüm odaklı yönleriyle ele alan Sosyal Modelin (Burcu, 2015) önemini ön plana çıkartmaktadır.

Bu çalışmada ulaşılan ana temalardan biri engelliliği kabullenme sürecidir. Zihinsel açıdan özel gereksinimli bir çocuğun aileye katılması, başta ebeveynler olmak üzere aile üyeleri üzerinde derin etkiler bırakmaktadır (Duran ve Ergün, 2018). Görüşme verileri, katılımcıların önemli bir kısmının tanı sürecinin ilk aşamasında şok, inkâr ve belirsizlik yaşadığını göstermektedir. Bazı katılımcılar süreci kabullenmekte zorlanırken, bazıları ise yaşadıkları durumu dini referanslarla anlamlandırmaktadır. Engelli bir çocuğun dünyaya gelmesi aile açısından beklenmedik bir durum olduğundan, ebeveynlerde ciddi bir duygusal kırılma yaratabilmektedir (Ardıç, 2013: 29). Bu çalışmada da engelliliğin tanılandığı ilk anın aileler açısından travmatik bir dönüm noktası oluşturduğu görülmektedir.

Katılımcıların farklı doktorlara başvurması, tanının yanlış olabileceğine inanması ve çocuğun iyileşeceği düşüncesiyle yoğun bir çözüm arayışına yönelmesi, engelliliğin bireysel bir sorun olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Bu durum, engelliliği bireyin yetersizliği üzerinden açıklayan tıbbi modellerle ilişkilendirilebilir (Altuntaş ve Atasü, 2016; Tomanbay ve

Karaca, 2015). Ancak görüşme verileri, ailelerin yaşadığı güçlüklerin yalnızca çocuğun engel durumundan değil, toplumsal tutumlar ve sosyal destek yetersizliği gibi etkenlerden de kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bulgular, engelliliğin sosyal çevre ve toplumsal bariyerlerle birlikte şekillendiğini savunan sosyal modelin yaklaşımını da desteklemektedir (Burcu, 2015).

Ailelerin engelliliği kabullenme süreçleri birbirinden farklı biçimlerde gelişmektedir. Çoban Esen'e göre (2003: 168), ailelerin çocuklarının engel durumunu kabul etmekte zorlanmaları, ebeveyn-çocuk ilişkisinde çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Benzer şekilde Cavkaytar ve arkadaşları (2004), ebeveynlerin çocuklarının engelli olduğunu öğrendiklerinde öncelikle yoğun üzüntü ve depresif duygular yaşadıklarını belirtmektedir. Bu süreci çoğu zaman belirsizlik, duygusal karmaşa, pazarlık, kabullenme ve uyum sağlama gibi aşamalar takip etmektedir. Ayrıca sosyal destek mekanizmalarının yetersiz olduğu durumlarda, ailelerin yaşadığı duygusal yük ve belirsizlik hissini daha da arttırdığı ifade edilmektedir (Duran ve Ergün, 2018). Bu nedenle engelliliği kabullenme süreci yalnızca bireysel bir psikolojik tepki olarak değil; ailelerin sosyal ilişkilerini, toplumsal yaşama katılımlarını ve çocuklarıyla kurdukları ilişkinin niteliğini etkileyen toplumsal bir uyum süreci olarak değerlendirilebilir.

Görüşme verileri doğrultusunda bu çalışmada ulaşılan diğer bir ana tema mahcubiyet ve değersizlik duygusudur. Katılımcılar, sosyal çevreyle kurdukları etkileşimlerde sıklıkla mahcubiyet yaşadıklarını ve kendilerini değersiz hissettiklerini ifade etmişlerdir. Özellikle sosyal ortamlarda yoğunlaşan bu duygular, ailelerin zamanla toplumsal ilişkilerden geri çekilmesine ve sosyal çevreyle kurdukları bağı sınırlandırmasına neden olmaktadır. Ailelerin, engelli bireyin davranışları nedeniyle yargılanacaklarını düşünmeleri, dışlanmanın yalnızca fiziksel değil; aynı zamanda duygusal ve sosyal bir boyut taşıdığını göstermektedir.

Katılımcıların geliştirdiği “gizleme”, “normalleştirme” ya da “yok sayma” gibi davranışlar, toplumsal baskının yarattığı psikolojik yükü ilişkilendirilebilir. Bu stratejiler bir yandan geçici bir korunma mekanizması işlevi görürken, diğer yandan toplumsal kabul konusunda yaşanan umutsuzluğu da yansıtmaktadır. Bu durum, Goffman'ın damgalanma kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, engelliliğin yalnızca bireyi değil, aileyi de etkileyen sosyal bir damgalanma süreci yarattığını göstermektedir. Nitekim zihinsel yetersizliği olan birey yakınlarının toplum içinde kendilerini yalnız ve dışlanmış hissettikleri belirtilmektedir (Oğultürk, 2012: 55). Bunun yanı sıra bakım yükünün büyük ölçüde aile üzerinde yoğunlaşması, özellikle ebeveynlerin daha yüksek düzeyde stres yaşamasına neden olmaktadır (Sivrikaya-Tekinarlan, 2013: 24).

Ayrıca aileler, katıldıkları sınırlı sosyal ortamlarda bile çocuğun engel durumunu başkalarına açıklama gereksinimi duymaktadır. Alan yazında bu durum, engelli çocuğa sahip ailelerin temel gereksinim alanlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bailey ve Simeonsson'un (1988) engelli çocuğa sahip ailelerin gereksinimlerine yönelik çalışmalarında, ailelerin sosyal çevreyle kurdukları etkileşimlerde çocuklarının durumunu açıklama zorunluluğu hissettikleri

ve bu durumun ailelerin sosyal deneyimlerini etkileyen önemli bir unsur olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda ailelerin sosyal ortamlarda hissettikleri mahcubiyet, açıklama yapma gereksinimi ve toplumsal yargılanma kaygısı, sosyal yaşama katılım süreçlerini sınırlandırabilen bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmada ulaşılan temel bulgulardan biri, katılımcıların deneyimlediği sosyal dışlanma süreçleridir. Araştırma bulguları, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin yaşadığı dışlanmanın yalnızca bireysel deneyimlerle sınırlı olmadığını; Su ve Burcu Sağlam'ın (2020: 96) da vurguladığı üzere sosyal, kültürel ve yapısal boyutlar taşıdığını göstermektedir. Engellilik deneyimi, yalnızca bireyin fiziksel ya da zihinsel durumu üzerinden şekillenmemekte; toplumsal normlar, aile yapısı, kurumsal destek mekanizmaları ve sosyal çevrenin tutumlarıyla birlikte yeniden üretilmektedir (Duran ve Ergün, 2018). Bu yönüyle bulgular, engelliliği bireysel bir eksiklikten ziyade toplumsal engeller çerçevesinde değerlendiren sosyal modelin yaklaşımını desteklemektedir (Arıkan, 2002; Oliver, 1990).

Katılımcıların anlatımları, engellilik durumunun ailelerin gündelik yaşam pratiklerini, sosyal ilişkilerini ve toplumla kurdukları bağı önemli ölçüde dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Kaur ve Arora'nın da (2010) belirttiği gibi zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, aileler açısından duygusal, ekonomik ve sosyal sorunları beraberinde getirebilmektedir. Bu süreçte aileler; kaygı, stres, suçluluk, değersizlik, utanç ve yalnızlık gibi çeşitli sosyo-psikolojik sorunlarla karşılaşabilmektedir (Oğultürk, 2012). Bunun yanı sıra bazı ebeveynlerin uzman yönlendirmelerine aşırı bağımlı hale geldiği, çocuğu aşırı koruyucu tutumlarla yetiştirdiği ya da engel durumunu inkâr etmeye yöneldiği görülmektedir. Küçüker'in (1993: 23) ifade ettiği gibi bu tür tepkiler, ailelerin alışılmış yaşam düzenini önemli ölçüde etkileyebilmektedir.

Araştırmada dışlanmanın görünür olduğu alanlardan birinin de eğitim kurumları olduğu görülmektedir. Kaynaştırma uygulamalarındaki yetersizlikler ile öğretmen ve okul yönetimlerinin mesafeli tutumları, yalnızca engelli bireyin değil, ailenin de eğitim sürecinden dışlanmasına neden olabilmektedir. Bu durum, sosyal dışlanmanın yalnızca kişilerarası ilişkilerle sınırlı kalmadığını; kurumsal yapılar aracılığıyla da yeniden üretildiğini göstermektedir. Benzer şekilde sosyal hizmet mekanizmalarının bakım yükünü büyük ölçüde aileye bırakması (Danış, 2006), ailelerin sosyal yaşama katılımını sınırlandırmakta ve toplumsal görünürlüğünü azaltmaktadır (Aksakal, 2024b; Duran ve Ergün, 2018).

Bu çalışmada ulaşılan diğer bir ana tema, katılımcıların sosyal yaşamlarının giderek kısıtlanmasıdır (Ngo vd., 2012). Görüşme verileri, özel gereksinimli bireye sahip ailelerde sosyal yaşamdan uzaklaşma ve sosyal ilişkilerde zayıflama yaşandığını göstermektedir. Özellikle akraba ve komşuluk ilişkileri, hem sosyal etkileşimin yoğun yaşandığı hem de dışlanmanın en görünür hale geldiği alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Katılımcılar, mahalle ve yakın çevre ilişkilerinde davet edilmeme, görmezden gelinme ya da dolaylı biçimde dışlanma gibi deneyimlerle karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Su ve Burcu Sağlam'ın (2020: 96) köy ortamında gerçekleştirdiği çalışmada da engelli bireylerin "acıma", "alay edilme" ve "dışlanma" gibi olumsuz toplumsal tanımlamalara maruz kaldığı belirtilmektedir.

Araştırma bulguları, bu dışlanma biçimlerinin yalnızca engelli bireyi değil, tüm aile üyelerini etkilediğini göstermektedir. Ailelerin sosyal çevre tarafından çoğu zaman “engelli bireyin ailesi” şeklinde tanımlanması, onların toplumsal kimliklerinin tek bir özellik üzerinden yeniden kurulmasına neden olmaktadır. Bu durum, etiketleme kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, ailelerin toplumsal rollerinin daralmasına ve sosyal ilişkiler içerisinde dezavantajlı bir konuma itilmesine yol açmaktadır. Nitekim Goffman’ın (2014) da vurguladığı gibi damgalama ve etiketleme süreçleri yalnızca bireyin değil, onunla ilişkili kişilerin de sosyal kimliğini etkileyebilmektedir. Bu süreç zamanla ailelerin kendilerini sosyal yaşamdan geri çekmelerine, daha pasif ve görünmez hale gelmelerine neden olabilmektedir (Duran ve Ergün, 2018).

Bu çalışmada ulaşılan bir diğer önemli tema, katılımcıların maruz kaldıkları dışlanma deneyimlerine karşı geliştirdikleri başa çıkma biçimleridir. Araştırma bulguları, katılımcıların dışlanmayı yalnızca pasif biçimde deneyimlemediklerini; aynı zamanda bu deneyimi anlamlandırmak ve etkilerini azaltmak amacıyla çeşitli bireysel stratejiler geliştirdiklerini göstermektedir. Özellikle bazı katılımcıların yaşadıkları olumsuz deneyimleri dini referanslar aracılığıyla açıklamaya çalıştıkları görülmüştür. Bu durum, dini ve manevi kaynakların bireylerin stres, travma ve toplumsal dışlanma gibi olumsuz yaşam deneyimleriyle baş etmesinde önemli bir işlev üstlendiğini ortaya koyan çalışmalarla paralellik göstermektedir (Pargament, 1997). Bu bağlamda araştırma bulguları, dışlanma deneyimlerinin bireyleri manevi kaynaklara yöneltebildiğini ve dinin bireyler açısından koruyucu bir işlev görebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı katılımcıların sosyal ilişkilerden uzaklaşmayı tercih ettiği görülmektedir. Katılımcıların sosyal ortamlardan geri çekilmesi, dışlanma ve damgalanma süreçlerinin bireylerde sosyal izolasyona neden olabileceğini ileri süren literatürle uyumludur (Goffman, 2014). Bu durum, dışlanmanın yalnızca kişilerarası ilişkiler düzeyinde değil, bireylerin toplumsal katılım süreçleri üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurduğunu göstermektedir.

Araştırmada dikkat çeken bir diğer bulgu, bazı katılımcıların karşılaştıkları dışlayıcı tutumları zamanla olağanlaştırmalarıdır. Bu durum, uzun süreli dışlanma deneyimlerinin bireyler tarafından içselleştirilebildiğini ve dışlayıcı eylemlerin gündelik yaşamın “normal” bir parçası olarak algılanabildiğini düşündürmektedir. Literatürde de kronik dışlanma ve damgalanma deneyimlerinin zamanla öğrenilmiş çaresizlik ve değersizlik hissi gibi sonuçlara yol açabileceği belirtilmektedir (Williams, 2007). Nitekim bu çalışmanın bulguları da dışlanma deneyimlerinin uzun vadede benzer psikososyal sonuçlar doğurabildiğini ve bireylerin maruz kaldıkları ayrımcı pratikleri zamanla kanıksayabildiklerini ortaya koymaktadır.

Araştırmanın Sınırlılıkları ve Öneriler

Engellilik, sadece bireyin değil, bütün bir ailenin toplumsal sistem içindeki yerini yeniden tanımlayan bir durumdur. Bu gerçeklik, yalnızca birey merkezli sosyal politikaların yeterli olmadığını, aile merkezli ve toplumsal temelli destek mekanizmalarının inşası zorunlu kılmak-

tadır. Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal yaşama aktif ve eşit bireyler olarak katılabilmesi için çok yönlü, kapsayıcı ve sürdürülebilir destek politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ailelerin yalnızca maddi değil, aynı zamanda sosyal, psikolojik ve kültürel boyutlarda da desteklenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda geliştirilecek hizmetlerin yalnızca engelli bireyi değil, bütün aile sistemini kapsayan bir bütünlük içinde planlanması önem arz etmektedir.

Bununla birlikte, bu araştırma bazı sınırlılıklar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Araştırmanın belirli bir örneklem grubu ile ve nitel araştırma yöntemi doğrultusunda yürütülmüş olması, elde edilen bulguların genellenebilirliğini sınırlandırmaktadır. Ayrıca çalışma yalnızca zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin deneyimlerine odaklanmış; sosyologlar, öğretmenler, sağlık çalışanları, sosyal hizmet uzmanları ve toplumun diğer kesimlerinin görüşleri kapsam dışında bırakılmıştır. Bunun yanı sıra araştırma, katılımcıların belirli bir zaman dilimindeki deneyimlerini yansıtmakta olup, zaman içerisinde değişebilecek deneysel dönüşümleri kapsamamaktadır.

Gelecek araştırmalarda farklı sosyoekonomik ve kültürel özelliklere sahip ailelerin deneyimlerinin karşılaştırmalı biçimde incelenmesi önerilebilir. Ayrıca zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal dışlanma deneyimlerinin sosyal destek mekanizmaları, bakım yükü ve ekonomik yetersizlik gibi değişkenlerle ilişkili olarak ele alınması literatüre önemli katkılar sağlayabilir. Bunun yanında karma yöntemli araştırmalar aracılığıyla daha geniş örneklem üzerinde çalışmalar yürütülmesi, konunun farklı boyutlarının daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sunabilir. Yine eylem araştırmasıyla gerçekleştirilecek çalışmalar, sorunun çözümüne katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Aksakal, E. (2024a). Zihinsel engelli çocuk sahibi annelerin ve toplumun engelliliğe bakışı. *İçtimaiyat*, 8(1), 261–280.
- Aksakal, E. (2024b). Zorlu bir yaşamın anatomisi: Zihinsel engelli çocuk sahibi ailelerin sosyal sorunları. *Olgu Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 1–8.
- Altuntaş, G., & Atasü, S. (2016). Engellilik ve sosyal model yaklaşımları. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 27(2), 28–35.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). American Psychiatric Publishing.
- Ardıç, A. (2013). Özel gereksinimli çocuk ve aile. In A. A. Cavkaytar (Ed.), *Özel eğitimde aile eğitimi ve rehberliği* (ss. 19–54). Vize Basın Yayın.

- Arıkan, Ç. (2002). Sosyal model çerçevesinde engelliliğe yaklaşım. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 2(1), 12–21.
- Arslan, H. (2013). Kentsel dönüşüm ve sosyal dışlanma: Narlidere kentsel yenileme projesinin sosyal dışlanma ekseninde incelenmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 1–45.
- Bailey, D. B., & Simeonsson, R. J. (1988). Assessing needs of families with handicapped infants. *The Journal of Special Education*, 22(1), 117–127.
- Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 231–274.
- Başkale, H. (2016). Nitel araştırmalarda geçerlik, güvenilirlik ve örneklem büyüklüğünün belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 23–28.
- Baykan, A. (2000). Doğum sırasındaki komplikasyonların engelliliğe etkisi. *Türk Sağlık ve Toplum Dergisi*, 8(4), 55–67.
- Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. Free Press.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Braun, V., & Clarke, V. (2022). Conceptual and design thinking for thematic analysis. *Qualitative Psychology*, 9(1), 3–26.
- Burcu, E. (2004). Görme özürlü öğrencilerin eğitimlerine ilişkin düşünceleri ve sorunları: Ankara örneği. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 4(2), 23–47.
- Burcu, E. (2007). *Türkiye’de özürlü birey olma: Temel sosyolojik özellikleri ve sorunları üzerine bir araştırma*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Burcu, E. (2011). Türkiye’deki engelli bireylere ilişkin kültürel tanımlamalar: Ankara örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 37–54.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik ve toplum: Sosyal model çerçevesinde bir değerlendirme*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Cavkaytar, A. (2010). Özel gereksinimli çocuğu olan aileler. In T. Güler (Ed.), *Anne baba eğitimi* (ss. 73–91). Pegem Akademi.
- Cavkaytar, A., Batu, S., Kartal, B., Beklan Çetin, O., & Güllüpinar, F. (2004). *Gelişimsel yetersizliğe sahip ailelerin aile özelliklerinin ve yaşadıklarının betimlenmesi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Sage.
- Çoban Esen, E. (2003). *Tıbbi-eğitsel yaklaşımla zihinsel engel: Okyanusun kıyısı*. Nobel.
- Danış, M. Z. (2006). Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin yaşadığı duygular, çocuklarının geleceğine ilişkin düşünceleri ve umutsuzluk düzeyleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 17(2), 91–108.
- Duran, S., & Ergün, S. (2018). The stigma perceived by parents of intellectual disability children: An interpretative phenomenological analysis study. *Alpha Psychiatry*, 19(4), 390–396.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji* (H. Özel & C. Güzel, Çev.). Ayraç Kitabevi.
- Goffman, E. (2014). *Damga* (L. Ünsaldı, Ş. Geniş, & S. N. Ağırnaslı, Çev.). Heretik.

- Işıkkhan, V. (2006). Zihinsel engelli çocuğa sahip aileler ve sosyal hizmet. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 1, 28–46.
- Karyelioğlu, S. (2002). *Zihinsel engelli çocuklara sahip ailelerde iletişim sorunları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi.
- Kaur, R., & Arora, H. (2010). Attitudes of family members towards mentally handicapped children and family burden. *Delhi Psychiatry Journal*, 13(1), 70–74.
- Küçükler, S. (1993). Özürlü çocuk ailelerine yönelik psikolojik danışma hizmetleri. *Özel Eğitim Dergisi*, 1(3), 23–29.
- Mitter, N., Ali, A., & Scior, K. (2019). Stigma experienced by families of individuals with intellectual disabilities and autism: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities*, 89, 10–21. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2019.03.011>
- Nazlı, A. (2012). *Engellilik ve sosyal politikalar: Toplumsal farkındalık yaratma süreci*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Ngo, H., Shin, J. Y., Nhan, N. V., & Yang, L. H. (2012). Stigma and restriction on the social life of families of children with intellectual disabilities in Vietnam. *Singapore Medical Journal*, 53(7), 451–457.
- Oğultürk, N. (2012). *Zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerini etkileyen etmenler* (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Oliver, M. (1990). The politics of disablement. In *The politics of disablement* (pp. 112–131). Macmillan.
- Özdemir, M., & Tuti, G. (2023). Nitel araştırma desenleri: Metodolojik bir temellendirme. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 217–235.
- Özkan, M. (2020). *Engellilik nedenleri ve sosyal etkileri*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press.
- Parish, S. L., & Cloud, J. M. (2006). Financial well-being of young children with disabilities and their families. *Social Work*, 51(3), 223–232. <https://doi.org/10.1093/sw/51.3.223>
- Parker, R. (2012). Stigma, prejudice and discrimination in global public health. *Cadernos de Saúde Pública*, 28(1), 164–169.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd ed.). Sage.
- Punch, K. F. (2016). *Sosyal araştırmalara giriş: Nicel ve nitel yaklaşımlar* (Z. Etöz, Ed.). Siyasal Kitabevi.
- Purutçuoğlu, E., & Doğan, İ. (2017). Engelli yakınlarının engelli yoksulluğuna ilişkin düşünceleri ve inançları: Ankara Keçiören örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(29), 348–361.
- Sapançalı, F. (2005). *Sosyal dışlanma*. Dokuz Eylül Yayınları.
- Sevim, Z. (2011). *Aileler ve özel eğitimcilerin zihinsel özürüllülüğe bakışı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Sheppard, M. (2006). *Social work and social exclusion*. Ashgate.
- Silver, H., & Miller, S. M. (2003). Social exclusion: The European approach to social disadvantage. *Indicators*, 2(2), 1–17.
- Sivrikaya, T., & Tekinarslan, İ. (2013). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip annelerde stres, sosyal destek ve aile yükü. *Ankara Üniversitesi Özel Eğitim Dergisi*, 14(2), 17–29.

- Stabile, M., & Allin, S. (2012). The economic costs of childhood disability. *The Future of Children*, 22(1), 65–96. <https://doi.org/10.1353/foc.2012.0008>
- Su, G., & Burcu Sağlam, E. (2020). Köy yaşamında engelli birey olma deneyimi: Nitel bir araştırma örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37(1), 96–115.
- Tekola, B., Kinfe, M., Girma, F., Hanlon, C., & Hoekstra, R. A. (2020). Perceptions and experiences of stigma among parents of children with developmental disorders in Ethiopia: A qualitative study. *Social Science & Medicine*, 256, 113034. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113034>
- Tomanbay, İ., & Karaca, H. (2015). Engellilik modelleri ve yaklaşımlar. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 6(2), 85–102.
- Tracy, S. J. (2010). Qualitative quality: Eight “big-tent” criteria for excellent qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 16(10), 837–851. <https://doi.org/10.1177/1077800410383121>
- Tracy, S. J. (2019). *Qualitative research methods: Collecting evidence, crafting analysis, communicating impact*. Wiley.
- Uzunoğlu, E. (2019). *Engelli bireye sahip ailelerin sorunları ve sosyal dışlanması üzerine nitel bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Williams, K. D. (2007). Ostracism. *Annual Review of Psychology*, 58, 425–452. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.58.110405.085641>
- World Health Organization. (2011). *World report on disability*. WHO Press.
- Yalçın, H. (2022). Bir araştırma deseni olarak fenomenoloji. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 213–232. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1227345>
- Yavuz, F. (2016). *Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin karşılaştıkları sosyal dışlanma sorunsalı üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (7. bs.). Seçkin.
- Yıldırım, S., & Yenihan, B. (2013). Sosyal dışlanma ve işgücü piyasasında gençler. *Mevzuat Dergisi*, 16(184), 1–13.